

De ouderdom van onze dijken

Een nieuwe discussie over een oud vraagstuk

Guus J. Borger

Op 28 november 1980 werd in Wilhelmshaven een colloquium gehouden over dijkbouw in de middeleeuwen. In bewerkte vorm zijn de toen gehouden voordrachten thans gepubliceerd in band 15 van *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* (Hildesheim, Verlag August Lax, 1984. Prijs: ca. f 115,-). Daarnaast vindt men in deze band een beschrijving van een pollendiagram uit de Leybucht (Oost-Friesland) en van een gedateerde boorkern van holoceen sediment voor de Nederlandse kust.

In de jaren 1950 werd algemeen de mening gedeeld dat de bouw van dijken niet vóór de 11e eeuw gedateerd mocht worden. Nadere toetsing van de argumenten die in 1958 door Niermeyer zijn aangevoerd ter onderbouwing van deze algemene mening, leidt volgens D.P. Blok echter tot de conclusie dat er uit de historische bronnen niet een tijdstip af te leiden is waarvóór er geen dijken bestaan kunnen hebben. Aangezien de Romeinen al dijkbouw toepasten, zal een gebrek aan kennis de aanleg van dijken niet onmogelijk hebben gemaakt. Veel-er is het een gebrek aan mankracht of aan organisatie geweest die de aanleg van dijken heeft verhinderd. Blok onderzoekt vervolgens drie aanwijzingen voor het bestaan van dijkbouw in de vroege middeleeuwen. De eerste betreft de dijken langs de Loire, de tweede de 'clusa' in de rechtsoptekening 'Ewa quae se ad Amorem habet' en de derde betreft een nieuwe interpretatie van een passage in het 'Capitulare missorum' van Karel de Grote. De laatste twee aanwijzingen laten volgens Blok duidelijk zien dat er in de Karolingische tijd in de Nederlanden waterbouwkundige werken van zekere omvang bestaan hebben. Uit het 'Capitulare missorum' leidt hij af dat deze werken genootschappelijk, dat wil zeggen van onderop, georganiseerd waren en pas naderhand door de koning erkend. Bovendien moet deze genootschappelijke organisatie over een eigen kas hebben beschikt gezien het feit dat haar boeten toevielen. Deze vroege organisatie zou verloren zijn gegaan door de Noormannen-invalen en de interne verdeeldheid van het Karolingische Rijk. Pas toen het landsheerlijke gezag voldoende geves-

tigd was, kon aan de politieke voorwaarden worden voldaan om opnieuw te beginnen met de strijd tegen het water.

D.P. Hallewas brengt de aanleg van de oudste dijken in het Westnederlandse kustgebied in verband met de hernieuwde afzetting van zee-kei achter de strandwallenkust in de 11e/12e eeuw en de te zelfder tijd beginnende vorming van de jonge duinen. In het mondingsgebied van de Oude Rijn kruist een aantal verbindingswegen de laagten tussen de onderscheiden rugen die gevormd worden door de oude duinen. Beekman meende dat aan deze wegen geen waterstaatkundige functie toegekend moet worden, maar Hallewas ziet hierin de oudste dijken in dit gebied. Hij stelt zichzelf de vraag of de aanleg van deze dijken het gevolg is geweest van het binnendringen van de D-III-transgressie dan wel van de opstuwung van water door het sluiten van dit zeegat. In het eerste geval zou hij de aanleg van de oudste dijken in dit gebied willen dateren in de 1e helft van de 12e eeuw, in het andere geval in de 2e helft van de 12e of in de 13e eeuw.

Ook in het oude mondingsgebied van het IJ (het zeegat bij Bergen) zou de vorming van de jonge duinen de afwatering ingrijpend hebben veranderd en aanleiding hebben gegeven tot de aanleg van de eerste (defensieve) dijken. De eerste offensieve dijken zoekt Hallewas in het gebied van de haakwallen aan de noordrand van de zeegaten, maar archeologische of historische bijzonderheden daarover vermeldt hij niet. Andere offensieve dijken werden aangelegd bij de herwinning van gronden die tijdens de 12-eeuwse overstromingen waren geïnundeerd.

In het Westland werden de eerste dijken langs riviertjes als de Lier en de Gantel aangelegd en aan hogere delen van het landschap aangehecht. De volledige buitensluiting van de zeeinvloed vond plaats door naderhand de aan weerszijden van deze geulen gelegen dijkjes door middel van dwarsdammen met elkaar te verbinden. Op Voorne-Putten verliep de herwinning van de overstromde gronden anders, doordat daar geen hogere gronden aanwezig waren waaraan de eerste dijken aangehecht konden worden. De oudste bedijking vond daarom op Voorne-Putten plaats in de vorm van ringpolders. Ook in de omgeving van Schagen (West-Friesland)

werden volgens Hallewas ringdijken aangelegd ter herwinning van overstroomd land. Of men deze ringpolders mag houden voor de oudste bedijkingen in dit gebied is echter onduidelijk, aangezien oude vondstberichten spreken over dijkresten in het voormalige Waddengebied ten noorden van West-Friesland. Hallewas ziet de uit laat-middeleeuwse bronnen bekende Westfrie Omringdijk ontstaan door het inleggen van de inmiddels verdwenen dijken in de Waddenzee. Onbesproken blijft het eventuele verband tussen de ringdijken en de latere Westfrie Omringdijk. Hallewas besluit zijn artikel met een beschrijving van drie dwarsprofielen van de Westfrie Omringdijk, te weten bij Enkhuizen, bij Winkel en bij Aartswoud. Onderzoek van zaden en pollen heeft uitgewezen dat de oudste dijk bij Enkhuizen werd aangelegd op akkerland, kort voordat de invloed van de zee ter plaatse merkbaar werd.

W. Reinhardt bespreekt de onderzoeksresultaten die zijn neergelegd in de oudere en nieuwere literatuur betreffende het kustgebied van Neder-Saksen. De oudere onderzoeksresultaten vat hij samen door te beschrijven welk idee men ca. 1950 had over het verloop van de oudste dijken in het gebied tussen Eems en Elbe. Als referentiekader voor vergelijkbaar onderzoek in Nederland is van bijzonder belang het tweede deel van zijn artikel: een beschrijving van de huidige kennis en inzichten. Daaruit wordt duidelijk hoe het voortgaande onderzoek heeft geleid tot het formuleren van de thans voor relevant gehouden onderzoeksvragen en hypothesen. Blijkens de moeilijke toegang heeft Reinhardt nogal geworsteld met deze materie. Desondanks is dit gedeelte van het artikel verplichte stof voor iedere geograaf die zich wil bezighouden met de vragen rond de oudste bedijking.

A.E. Hofmeister komt terug op de al oude vraag wat het aandeel van de 'Saksische' bewoners is geweest in de kolonisatie en eerste bedijking van de 'Marschen' langs de Elbe en wat aan de invloed van de Hollandse kolonisten moet worden toegeschreven. Oudere onderzoekers meenden dat de autochtone bevolking in dit gebied al ringdijken aangelegd zou hebben ter bescherming van het akkerland vóór de systematische ontginning in de 12e en 13e eeuw.

Het onderzoek van Hofmeister heeft echter een zo vroege datering van deze ringdijken geenszins zeker gemaakt.

Ondanks het feit dat D. Fliedner uit veldwaarnemingen in het Bremer Bekken kon afleiden dat eerst lange tijd na het begin van de kolonisatie de eerste dijken werden gelegd, houdt Hofmeister vast aan het idee dat dijkbouw en kolonisatie langs de Neder-Elbe nauw met elkaar verbonden zijn. Hofmeister maakt echter onderscheid tussen lokale en bovenlokale bedijkingen. Uit iedere ontginningseenheid zou een eigen buurtschap en een eigen, door lage dijken omgeven waterstaatkundige eenheid zijn ontstaan. De aanleg van de daarbij behorende lokale dijken zou een zaak van de kolonisten zijn geweest. In ieder geval wordt in de veel genoemde oorkonden betreffende de kolonisatie in de omgeving van Bremen uit de 12e eeuw niets over dijken gezegd. Volgens Hofmeister konden bovenlokale bedijkingen pas ontstaan nadat in de 12e eeuw de techniek van de sluisbouw belangrijk was verbeterd. In het verhaal omtrent de 1000 dijkwerkers die in 1179 door de graaf van Holland zouden zijn ingezet bij de aanleg van een dam in het Zwin, ziet Hofmeister reden om te veronderstellen dat de bisschop van Bremen de Hollanders aantrok vanwege hun bijzondere waterstaatkundige kennis en ervaring. Gottschalk (Stormvloed I, 1971, pp. 108-117) heeft echter laten zien dat dit verhaal apocrief is en dat de verhoudingen in de 12e eeuw anders hebben gelegen. Hofmeister kent deze kritiek niet en veronderstelt een eng verband tussen het optreden van landsheren en het begin van de kolonisatie en de bouw van de bovenlokale bedijkingen. Onderzoek van de beschikbare bronnen heeft hem bevestigd in die mening. De vraag of de aard van de overgeleverde bronnen in dit opzicht niet leidt tot een vertekening in de beeldvorming, wordt in dit artikel niet gesteld.

K. Brandt beschrijft de gecompliceerde constructie van een tijdens graafwerkzaamheden aangetroffen uitwateringssluis en vergelijkt deze met soortgelijke vondsten elders. Vondstomstandigheden en vindplaats maakten niet direct duidelijk in welke landschappelijke samenhang de sluis eertijds heeft gefunctioneerd. De geografische gesteldheid van Butjadingen

heeft namelijk door de vorming van de Jadeboezem ingrijpende wijzigingen ondergaan. Daardoor is het moeilijk een relatieve chronologie aan te geven van de verschillende afwateringssystemen waarvan de resten nu nog in het gebied aangetroffen worden. De opbouw van het dijkprofiel en de onderliggende lagen werden nauwkeurig onderzocht en daarnaast werd door boringen inzicht verkregen in de fysisch-geografische ontwikkeling van het gebied. Door deze informatie te combineren met historische gegevens, is Brandt erin geslaagd de hoofdlijnen in de geografische ontwikkeling van het gebied tussen Jade en Wezer nader te bepalen.

Aan de hand van overgeleverde archivalia geeft R. Krämer een nauwkeurig gedocumenteerd beeld van de veranderingen in de geografische gesteldheid, het nederzettingpatroon, de inrichting van het cultuurland en het grondgebruik in het noordwestelijke deel van Butjadingen sedert de middeleeuwen. Kennis van deze veranderingen gedurende de nieuwe en nieuwste tijd is nodig om zich een goed beeld te kunnen vormen van landschap, bewoning en grondgebruik in de middeleeuwen. Alleen langs die weg kan enerzijds een verbinding worden gelegd met de onderzoeksresultaten van de middeleeuwse archeologie en anderzijds zichtbaar gemaakt welke veranderingen toegeschreven moeten worden aan het bedijkingsproces.

Ondanks de uitputtende bestudering van veldgegevens en archivalia was het slechts mogelijk om in het onderzoeksgebied één ringdijk aan te wijzen. Is dat een normale situatie, kan men zich afvragen, of juist uitzonderlijk doordat aantoonbaar een deel van het akkerland zich bevonden heeft op hooggelegen of opgehoogde terreinen? Een tweetal vergrotingen van het door de ringdijk beschermde areaal konden waarschijnlijk worden gemaakt. Moeilijk verklaarbaar blijft echter waarom men in de 13e/14e eeuw sprongsgewijs is overgegaan op de aanleg van een ringdijk die het gehele gebied omsloot. De aard en de intensiteit van de gronduitbating blijken namelijk in de onderscheiden delen van Butjadingen sterk te verschillen en ook de dreiging die uitging van het buitenwater is niet in alle delen van het gebied dezelfde geweest. Desondanks is men op een gegeven moment de hele streek als een waterstaatkundige

eenheid gaan zien en begonnen met de aanleg van de dijkring.

Bijzondere betekenis heeft dit artikel door de analyse van de veranderingen in de economische structuur van het onderzoeksgebied van de 16e tot 19e eeuw. Opmerkelijk is daarbij de sterke groei van de gemiddelde bedrijfsgrootte. Tegelijkertijd groeide echter de groep van landarme en landloze gezinshoofden. Als oorzaak van deze ontwikkeling wordt enerzijds aangegeven de verzwaring van de lasten sedert de komst van het Oldenburgse gravenhuis en anderzijds stormvloed, misoogsten en ziekten onder mens en dier. De studie sluit af met een beschrijving van het marktdorp Langwarden. De verandering in de bebouwing, de samenstelling van de beroepsbevolking, de bezitsverhoudingen en het geestelijke grondbezit in de nieuwe tijd worden daarin behandeld.

De vraag dringt zich op of deze publikatie de discussie rond de oudste dijken een stapje verder heeft gebracht of dat de oude vragen, standpunten en inzichten slechts in nieuwe woorden zijn vermomd. In drie opzichten is er ons inziens sprake van een nadere aanscherping van de vraagstelling. Dat betreft in de eerste plaats de opeenvolging van de verschillende stadia van bedijking, vervolgens de condities waaraan voldaan moest worden voor met de bouw van de eerste dijken kon worden aangevangen en ten derde de vraag of de eerste bedijking vrijwel synchroon in het hele kustgebied is uitgevoerd of dat er in dat opzicht met regionale verschillen gerekend moet worden.

De hierboven besproken artikelen overziend, lijken de auteurs het eens over de volgende bedijkingssequentie:

I. *Partiële bedijking*: de dijk vormt geen gesloten ring maar leidt het water zijwaarts af en geeft zo het cultuurland bij zomerdag een zekere bescherming. Hooguit aan één zijde sluit de dijk aan op de hogere gronden. Mogelijk is in sommige gebieden de partiële bedijking ontstaan door ophoging van het voetpad tussen enkele terpdorpen die op een rij gelegen zijn.

II. *Ringdijken*:

1. De dijk vormt een min of meer ronde, gesloten ring die het cultuurland beschermt

tegen zomerse overstromingen. Vanwege de dreiging van winterse stormvloed en blijft de bewoning beperkt tot de hogere terreingedeelten of kunstmatige woonheuvels.

2. De dijk vormt een gesloten ring met een min of meer rechthoekige vorm. Deze vorm zal vooral voorkomen in gebieden met een systematische kolonisatie. Wanneer de kolonisatie zich voltrok in een hoog gelegen veengebied, dan was het niet nodig voor de bewoning kunstmatige heuvels aan te leggen. Wel kan in dergelijke gebieden na verloop van tijd door de daling van het maaiveld behoefte zijn ontstaan aan verhoogde woonplaatsen.

III. *Dijkringen*: het cultuurland en de nederzettingen worden door winterwater-kerende dijken beschermd. Ook beneden stormvloedhoogte kan op het maaiveld worden gewoond. Het totstandkomen van een dijkkring wordt geacht samen te hangen met de bouw van vaste constructies voor de uitwatering, de planmatige uitbouw van het net van wateringen en de instelling van een genootschappelijke organisatie die toezicht houdt op het onderhoud van de waterstaatswerken.

In de hierboven besproken artikelen worden met betrekking tot de aanleg van de eerste dijken condities geformuleerd ten aanzien van:

- de omvang van de bevolking;
- de kennis (door waarneming) van verschijnselen als 'sluis', 'dijk', en dergelijke;
- de technische kennis om dergelijke verschijnselen solide te kunnen uitvoeren;
- de geëigende organisatorische kaders (bestuur; rechtspraak) ten behoeve van aanleg en beheer;
- de economische haalbaarheid.

Blijkens het bovenstaande veronderstellen veel onderzoekers dat de bouw van de winterwaterkerende dijkringen is vooraf gegaan door de aanleg van kleine, lokale ringvormige zomerdijken. Is deze veronderstelling juist, dan lijkt de vraag of de overlevering van de klassieke traditie een rol heeft gespeeld bij de aanleg van de eerste middeleeuwse dijken niet ter zake. Het is in ieder geval moeilijk voorstelbaar dat de overgeleverde informatie over de grote, doorgaande waterkeringen uit de Romeinse of

Karolingische tijd de middeleeuwer hebben aangezet tot het opwerpen van ringdijken in de vorm zoals wij die ons thans voorstellen.

Het idee dat de aanwezigheid van geëigende organisatorische kaders een voorwaarde is voor de aanleg van de eerste dijken, heeft in de Duitse literatuur over de oudste bedijkingen geleid tot een grote nadruk op het begrip 'Herrschaft'. In gebieden waar grond- en landsheerlijkheid ouder zijn dan in het Noordduitse kustgebied, zijn de dijken echter niet navenant ouder. In die gebieden zijn te eniger tijd dijken en andere waterstaatkundige werken geïntroduceerd als onderdeel van de reeds bestaande zorg voor de instandhouding van het productieve vermogen van de grond. Dijkbouw als innovatie mag dus niet zonder meer worden toegeschreven aan de opkomst van het verschijnsel 'Herrschaft'. Natuurlijk kan in bepaalde gebieden de introductie van de heerlijke organisatie van de maatschappij samen zijn gevallen met de introductie van de dijkbouw. Maar was de aanwezigheid van een heerlijke organisatie dan géén voorwaarde voor de aanleg van de eerste dijken? Gezien onze informatie over de vroege dijk aanleg in West-Friesland en het Waddengebied ten noorden daarvan, heeft ook de niet-heerlijk georganiseerde 'Friese' samenleving organisatorische kaders gekend die het mogelijk maakten om althans tot de aanleg van dijken over te kunnen gaan.

Met betrekking tot de ontwikkeling van de technische kennis en vaardigheden kan men zich afvragen of deze op zichzelf staat dan wel beïnvloed wordt door veranderingen in de maatschappelijke behoeften. Kiest men voor de tweede zienswijze, dan is de vraag wanneer de maatschappelijke behoefte aanleiding heeft gegeven tot een zodanige ontwikkeling van de techniek dat dijkbouw en alles wat daarbij hoorde, mogelijk werd. Anders gezegd: wanneer was er aan de vraagzijde van de economie een zodanige behoefte aan intensivering van de agrarische produktie dat daardoor de technologie van de dijkbouw werd gestimuleerd. Zo geformuleerd verwijzen deze vragen naar de expansie in West-Europa van het economische systeem dat was gebaseerd op de stad als centrum van produktie en consumptie, zich uitend in een groei van de geldeconomie, als de drijven-

de kracht achter het bedijkingsproces. Plaatsen wij de eerste dijk aanleg tegen die achtergrond, dan is het duidelijk dat er gerekend moet worden met grote regionale verschillen. Voor ieder gedeelte van het kustgebied zal dan aangegeven moeten worden wanneer het van belang geworden is als afzetgebied voor stedelijke produkten en wanneer de groeiende stedelijke economie en bevolking behoefte hebben gekregen aan toelevering van een agrarisch surplus uit het betreffende gebied. Tegen die achtergrond is het niet verwonderlijk dat de introductie van de heerlijke organisatie ook vaak het begin van de dijkbouw betekent. Door de vervlechting met belangen in een groter gebied zal voor de 'Herrschaft' een integratie in een groter economisch systeem wenselijk zijn geweest, en door gedwongen afdrachten van het agrarische surplus zal de 'Herrschaft' die integratie hebben versneld.

Mogelijk is het overbodig om erop te wijzen dat de term 'Marsch' in de Duitse literatuur wordt gebruikt voor laag gelegen gebieden in de omgeving van de kust die *thans* fijnzandige

of kleiige afzettingen aan de oppervlakte hebben liggen. Zonder rekening te houden met een mogelijke afzetting van klei of zand gedurende de bewoningsfase, projecteert men vaak de huidige bodemgesteldheid terug in de tijd van de kolonisatie. Daardoor wordt er in de Duitse literatuur onvoldoende onderscheid gemaakt tussen ontginningen op zee- en rivierkleigronden en de kolonisatie van veengronden die naderhand een kleidek hebben gekregen. Dat laatste is bijvoorbeeld het geval in het Bremer Bekken en het Alte Land. Deze onduidelijkheid in de begripsvorming kan storend inwerken op verder onderzoek. Een van de vragen die in dat voortgezette onderzoek aandacht moet krijgen, betreft de indruk dat met name langs de benedenloop van de grote rivieren landsheren de gelegenheid hebben aangegrepen om met of zonder dijkbouw een geplande kolonisatiebeweging in het leven te roepen en in stand te houden. Elders in het kustgebied lijkt eenzelfde intensivering van bewoning en grondgebruik door de ter plaatse wonende bevolking te zijn gerealiseerd.

Bericht

Friesland karteert zijn archeologische terreinen

Inventarisatie Archeologische Monumenten in Friesland; overzicht van archeologisch belangrijke terreinen in Friesland. ROB/Provincie Friesland, Leeuwarden, okt. 1984.

Inventarisatie/toelichting + viertal kaarten 1:50.000.

Friesland heeft als eerste provincie zijn archeologische monumentenkaart. Op 13 maart j.l. werd deze kaart, samengesteld door de Provinciale Planologische Dienst in samenwerking met het Fries Museum en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) aangeboden aan de provinciaal archeoloog en aan prof. dr. W. A. van Es, directeur van de ROB.

Op een viertal kaarten (schaal 1:50.000) plus toelichting – in één cassette – wordt een beschrijving gegeven van ruim zevenhonderd belangwekkende archeologische terreinen. Verreweg de meeste bevinden zich in de kleistreken van Noord- en Westelijk Friesland (Bouw- en Greidhoek). De ruimbemeten kaartbladen vormen als spiegelbeeld daarvan een rijk contrast.

Friesland telt het grootste aantal bij de archeologen

bekende terreinen (één-vijfde van het totaal), op de voet gevolgd door Gelderland en – niet verwonderlijk – Groningen, dat tot 1500 cultuurhistorisch gezien een eenheid vormde met Friesland. In Groningen is men ook bezig de archeologisch belangwekkende terreinen op kaart te zetten. De opzet zal daar naar verluidt wat breder zijn. Men is van plan ook dijkrestanten en vestingsterreinen mee te nemen. Daarmee komt het accent meer op de cultuurhistorie te liggen. Bij de Friese inventarisatie werd wel zijdelings gekeken naar aanvullende cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden, maar een nadere uitwerking daarvan ontbreekt. Verder hebben de Friezen een selectie gemaakt, waarbij onder andere vrij dicht bebouwde dorpskernen en steden buiten beschouwing werden gelaten. Zij is in tegenstelling tot de medio 1985 te verschijnen Groninger kaart dan ook nadrukkelijk niet bedoeld als vervanger van de z.g. meldingskaart, doch veel meer als leverancier van globale informatie m. b. t. de planvorming. En daarin schuilt dan ook het belang van deze kaart voor historisch geografen die in het verleden van het Friese duiken. Eén oogopslag leert dat de Friese klei wellicht meer dan elders een schat aan historische geheimen bevat.

Meindert Schroor